

De betekenis van de exposure benadering in de stedelijke context

door Rob van Waarde

Inleiding

Maken kerken het verschil? En op welke manier? De uitnodiging voor deze dag spreekt van verbinding met mensen die niet binnen de geldende codes passen, met mensen die worden buitengesloten. Het gaat om breuklijnen in de samenleving en de vraag hoe tot verbinding te komen.

Vanuit kerken en religieuze stichtingen bestaan daartoe vele initiatieven: diakonaal en missionair; buurtpastoraat en kerk en buurtwerk, aan inloophuizen en woongemeenschappen. Zij richten zich op een brede groep mensen. Zowel beroepskrachten als vrijwilligers zijn daarin actief. In de context van grote steden gaat het veelal om bewoners van zogenoemde achterstandswijken: mensen zonder werk, zonder dak- en thuis, mensen met een psychiatrische achtergrond of weinig sociaal netwerk of migranten.

Hoe kunnen kerken daarbij verschil maken? Kerken zijn geen sociaal-maatschappelijke instelling. Er ontbreekt iets als de verbinding vanuit gelovige organisaties en initiatieven met mensen in situaties van uitsluiting alleen vanuit een psychologisch of sociaal perspectief wordt beschouwd. Erik, een voormalig dak- en thuisloze man en bezoeker van een inloophuis in Eindhoven vertelde: dit is heilige grond. Daarmee wees hij erop dat er meer aan de hand is dan een bijdrage aan psychische gezondheid of sociaal welzijn. Om te begrijpen wat voor verschil er voor hem wordt gemaakt, zoek ik naar een theologisch perspectief op de verbindingen die ontstaan tussen beroepskrachten (vrijwilligers) aan de ene kant en bewoners (dak- en thuislozen) aan de andere.

Sociale context: de conflictie ‘samenleving’ en het residu

Elke theologie is contextueel. In welke sociale verhoudingen begeven zich beroepskrachten en vrijwilligers als ze verbinding proberen te leggen aan de breuklijnen van de samenleving? Veel van de bewoners in achterstandswijken ondervinden op een of andere manier effecten van marginalisering en uitsluiting. Marginalisering is een sociaal fenomeen. De socioloog Willem Schinkel legt uit dat marginalisering een residu-categorie, een rest-groep is van de ‘samenleving’.

Dat blijkt uit de manier waarop gemarginaliseerde groepen ter sprake komen in media en politiek en wetenschap, zoals het integratiedebat of de discussie over de participatiesamenleving. Als we spreken over integreren, inburgeren of participeren dan veronderstelt dat een bepaalde opvatting van wat de ‘samenleving’ is. Criteria daarvoor zijn: de culturele achtergrond en etniciteit, een betaalde baan hebben, een afgeronde opleiding, taalvaardigheden en een woning.

Deze criteria zijn echter absoluut of neutraal. Ze weerspiegelen een waardensysteem waaraan men zich oriënteert. Een dergelijk waardensysteem ligt niet absoluut vast, maar is het resultaat van een sociaal proces in politiek en media. Dus wie tot de 'samenleving' wordt gerekend wordt bepaald in een sociaal proces; grenzen zijn niet absoluut en voor altijd gefixeerd.

Dat sociale proces heeft wel een functie: het produceert namelijk een collectieve identiteit, door Schinkel een 'con-fictie' genoemd. Het is een fictie vanwege het verbeelde karakter. En het prefix 'con' verwijst naar het collectief dat pas met de verbeelding van dat 'samen' tot stand komt. Naast de confictie 'samenleving' zijn er ook andere voorbeelden van een confictie: een club, een volk, een wijk of een kerk. Een confictie beschrijft dus enerzijds de identiteit van het 'samen' én anderzijds creëert het dat 'samen'.

Maar tegelijk met deze identiteit ontstaat er ook een 'buiten de samenleving'. Er zijn groepen mensen die niet aan dit beeld van de 'samenleving' voldoen. Deze groepen worden om uiteenlopende factoren uitgesloten. Dak- en thuislozen, werklozen, migranten, psychiatrisch patiënten. Zo ontstaat een verzameling aan restgroepen, een residu van de confictie 'samenleving'.

Niettemin stelt de confictie 'samenleving' echter wel een norm aan deze mensen om zich te conformeren aan het fictieve 'wij'. Ze worden geacht te participeren en integreren. Veel van de bewoners zijn in deze sociale positie: ze 'horen' te integreren, maar zijn niet in staat om aan die verwachtingen te voldoen.

De beroepskrachten daarentegen zijn opgeleid en hebben een baan. Zij 'participeren' in de 'samenleving'. Maar als ze verbinding leggen met bewoners, dan zijn ze getuige van de uitsluitende werking van diezelfde 'samenleving' op bewoners. Beroepskrachten en vrijwilligers zitten in een tussenpositie, waarin de spanningen zichtbaar worden die optreden aan de grenzen van wat voor 'samenleving' doorgaat.

Exposure: leerproces waarin schizotopie vruchtbaar wordt

Schinkel stelt dat deze tussenpositie vruchtbaar kan worden. Er kunnen nieuwe verbindingen ontstaan 'voorbij de samenleving' als er een leerproces ontstaat. Hoe dat kan, beschrijf ik aan de hand van mijn onderzoek naar de exposurebenadering in urban missionpraktijken. Die ontdekkingen zijn instructief in andere praktijken. Bij de exposurebenadering gaat het om een iteratief leerproces. Om met het verschil in sociale positie tussen henzelf en bewoners om te gaan, oefenen beroepskrachten hun ontvankelijkheid voor de bewoners en de fysieke omgeving. Daarbij komen de verschillen met hun eigen biografie aan het licht. Basale motivaties en waarden kunnen ter discussie komen te staan. Bewustwording daarvan maakt het mogelijk om relaties met bewoners te leggen.

Beroepskrachten leren vooral door te ervaren en ergens te zijn, met behulp van alle zintuigen: door te kijken, luisteren, ruiken. Mensen zijn geneigd te zien wat zij verwachten te zien. Het is

nodig om open te staan voor wat afwijkt van de eigen verwachtingen. Door zintuigen empathisch te gebruiken, ontstaat ruimte voor het 'andere' van bewoners, voor wat in hun leven omgaat.

De werking van de 'blik' op bewoners

Wat betekent deze manier om verbindingen te leggen nu voor bewoners? Zij veranderen aan deze contacten. Terwijl zij gewoon zijn aan de druk om aan de verwachtingen van de 'samenleving' te voldoen, en - zoals sommigen zeggen - om als een nummer te worden beschouwd, worden hun verlangens en hun kwaliteiten veelal niet gezien. Aandacht voor wat er in hun leven omgaat, voor kwetsuren en wijsheid, biedt hen de ruimte om zich bewust worden van hun diepere verlangens. Dit is een sterke bron van motivaties. Hun verlangen wordt gewekt. Door deze ontvankelijke benadering komen ze tot nieuwe initiatieven en kan hun zelfachting groeien.

Hoe kunnen we dit vanuit theologisch perspectief begrijpen? Daarvoor zal ik ingaan op de blik: de manier waarop bewoners worden gezien door beroepskrachten.

Mensen zien zichzelf niet 'van binnenuit' alsof ze autonome wezens zijn. We hebben daarvoor relaties met anderen nodig. Door de manier waarop anderen ons zien, zien we onszelf. Ons zelfverstaan is - deels - afhankelijk van de blik van de ander.

Een blik kan objectiverend zijn, d.w.z. we kunnen een object zijn in de ogen van anderen. De blik vanuit de 'samenleving' is daarvan een voorbeeld. Deze blik verwacht dat mensen zich conformeren, dat zij 'burgers' zijn. Deze blik biedt gemarginaliseerde mensen geen elementen waaraan zij een positief zelfbeeld kunnen ontleen. Als zij zichzelf zien door de ogen van de 'samenleving' zien zij vooral wat hen ontbreekt.

Maar een blik kan ook subjectiverend zijn. Wie geïnteresseerd is in wat belangrijk is voor de ander, die ziet een ander als subject. Het is een bevestigende blik die mensen uitnodigt om te peilen wat er in hen omgaat. Deze blik verlangt de ander te zien (als de persoon die zij/hij is). Via de ogen van iemand die hen verlangt te zien, kunnen mensen zichzelf als waardevol ervaren. Sprekend over de opvoeding van jonge kinderen stelt de psychiater Antoine Mooij: *'Degene op wie niet een blik is gevallen [...] bestaat niet in volle zin omdat hij niet tot leven en verlangen is gewekt. Zo verlangt het kind naar de blik van de moeder en de goedkeurende blik geeft de plaats aan van waaruit het kind als beminnenswaardig aan zichzelf verschijnt.'* [Mooij, 2002: 84]

Als mensen gezien worden met een blik die verlangt om hen te zien als persoon, kunnen ze opnieuw tot leven en tot verlangen worden gewekt.

Bewoners en de iconische blik

Hoe kan de joods-christelijke theologie helpen om deze transformerende blik theologisch nauwkeurig te begrijpen? De iconentheologie biedt inzicht in de transformerende blik. De

spiritualiteit in de omgang met iconen helpt om de spirituele dimensie voor bewoners te begrijpen. Drie inzichten zijn van belang.

Kenmerkend voor de iconentheologie, als eerste, is de omkering van de blikrichting. Het initiatief ligt bij de icoon. *'De icoon kijkt de gelovige aan en deze weet zich door hem aangesproken. De icoon heeft zelf de werkelijkheidswaarde van een blik en bewerkt in de aandacht van de gelovige een radicale omkering van het gewone gezichtspunt.'* Doorslaggevend is niet dat mensen naar de icoon kijken, en pogen om het goddelijke te zien. De goddelijke aanwezigheid is niet te ontwaren in het uiterlijk van de afgebeelde heilige. Maar de spiritualiteit van de omgang met iconen is de ervaring te worden gezien. Er vindt een omkering plaats: degene die verlangt te zien, wordt degene die gezien wordt.

Zo is ook de omkering van de blikrichting heilzaam voor bewoners. Terwijl gemarginaliseerde bewoners verondersteld worden zich te richten op het ideaal van burgerschap en te conformeren ... terwijl hun blik naar het ideaaltype van de zelfredzame burger wordt getrokken ... ontmoeten ze een blik die zich naar hen richt.

Het tweede inzicht uit de iconentheologie is dat er een nieuw perspectief ontstaat voor degene die gezien wordt. Dit perspectief komt van buitenaf, vanuit een punt in de icoon en het is in staat om het verlangen van een persoon te wekken. Het wekt tot leven. Door dit perspectief kan iemand zichzelf opnieuw gaan zien en veranderen.

Zo vinden ook bewoners een zelfperspectief door de blik die op hen is gericht. Dat nieuwe perspectief bestaat uit bevestiging, interesse in bewoners, en de onderkenning van hun waarde en beminneenswaardigheid.

Het derde inzicht is dat de icoon slechts een nieuw perspectief doorlaat. De spirituele waarde van de icoon ligt in de relatie tot zijn oorsprong: de icoon heeft deel aan het bestaan van de heilige, verwijst naar diens bestaan. De icoon voegt niets toe; hij projecteert niet iets in de gelovige. Zo moet ook de icoonschrijver zichzelf 'leegmaken': de eigen verwachtingen en veronderstellingen over de heilige mogen geen rol spelen.

Ook voor beroepskrachten is het van belang om zichzelf 'leeg te maken' van hun veronderstellingen; om verder te zien dan wat zij verwachten. Theologisch gesproken gaat het niet om wat beroepskrachten aan bewoners laten zien (een wijs persoon, een charismatisch leider). Het gaat erom geen beeld op de bewoners te projecteren, bijvoorbeeld een nieuw lid van de gemeenschap of een klant van de diakonie. De blik van beroepskrachten is voor bewoners vooral heilzaam als die leeg is van verwachtingen. De betekenis van deze blik ligt in de relatie tot de oorsprong van de blik, in de relatie van de beroepskracht tot God.

Deze iconische blik geeft aan hoe beroepskrachten (en dus kerken) verschil kunnen maken voor bewoners. Namelijk doordat die blik ontvankelijk is voor wat in bewoners omgaat, zodat het verlangen in hen wordt gewekt, en zij nieuw perspectief vinden. De bron en horizon van dat verlangen wordt in de joods-christelijke traditie God genoemd.

Beroepskrachten en de mystieke blik

Wat betekent het nu voor beroepskrachten om verbindingen te leggen en om zo te 'zien'? Zij bevinden zich in een tussenpositie: enerzijds gelegitimeerd door de 'samenleving', anderzijds getuige van bewoners die worden uitgesloten door de 'samenleving'. De spanning tussen 'samenleving' en residu wordt zichtbaar voor hen. Het meest intens zijn ervaringen met mensen die lijden, en ervaringen waarin beroepskrachten worden geconfronteerd met het anders-zijn, met de vreemdheid van de ander. Dit leidt tot tot ervaringen van vervreemding, kwetsbaarheid, niet-weten, en ook tot ervaringen van wederzijdse zorg, vernieuwing en vervulling.

Wat is nu de spirituele betekenis van je verbinden met mensen en hen te blijven zien in hun situatie van marginalisering? Met mensen die vervreemdend anders zijn en met wie je niets gemeen lijkt te hebben? Met mensen die lijden? Van wie de individuele situatie soms geen enkel perspectief op verbetering biedt? En waar structurele verandering van de sociale positie zeker niet waarschijnlijk is?

In deze meest intense situaties valt er niet langer een bepaalde handeling te verrichten; het kan niet worden opgelost. Verbindingen leggen in zulke situaties is dan niet meer én niet minder dan mensen blijven zien. Het is deze manier van zien die vanuit de mystieke traditie (van Ruusbroec) wordt aangeduid als 'staren in het wesen van een mens'. Deze mystiek gaat ervan uit dat het 'wesen' van een mens niet statisch is, maar dynamisch: 'wesen' is activiteit. Staren in het wesen van een mens betekent dan: peilen wat er in de ander omgaat, willen zien wat deze persoon een persoon maakt, en in jezelf laten resoneren wat de ander te zien geeft. Het is een vorm van contemplatie, van meditatief zien. Volgens de mystieke traditie is het 'wesen' van een persoon ingebed in het wesen van God. De ander zien, in het bijzonder mensen in situaties van uitsluiting, is de ander zien als een mens ingebed in God.

Volgens de theoloog Johann Baptist Metz wordt het hart van de joods-christelijke spiritualiteit gevormd door een specifieke manier van zien: een mystiek van geopende ogen. Deze mystiek bestaat uit de oefening om de ogen te openen voor de ander. Vooral als het pijnlijk of vervreemdend is om die ander te blijven zien en het verleidelijk is om weg te kijken. Juist als het mijn oriëntatie, mijn wezen ontregelt, als het mij verontrust. Open ogen voor wie lijden wil zeggen hen gedenken, en aandacht vragen voor hun situatie.

De kwaliteit van de mystiek van geopende ogen komt naar voren in de parabel in Mattheüs 25, waar Christus wordt gevraagd: 'Wanneer hebben we u te eten of te drinken gegeven?' Jezus verwijst dan naar degenen die lijden. Wie de ogen niet sluit voor om degenen die worden uitgesloten, de slachtoffers van geweld, hoe onaanzienlijk ze ook schijnen te zijn, treedt in verbinding met Christus. In de compassie met degenen die lijden ontstaat daarmee een mystieke relatie: wie bereid is om deze mensen te blijven zien ontmoet - theologisch gesproken - Christus in zijn Passie.

Zien is een vorm van gedenken; door Metz *memoria passionis* genoemd. Het herdenken van het lijden - de passie - van Christus en van het lijden van mensen in onze tijd zijn met elkaar verbonden. Als in een maatschappij het lot van wie worden uitgesloten buiten beeld raakt, komt de humaniteit van alle mensen in de maatschappij in het gedrang. De weigering om weg te kijken is zo beschouwd dus een vorm van verzet tegen de dehumanisering van de maatschappij.

Niet weggijken brengt de spanning aan het licht tussen het lijden en het verlangen naar een betere werkelijkheid. Het blijven zien van mensen in een uitzichtloze situatie roept de vraag op naar het waarom. Of alleen woedend verzet, of een schreeuw om recht. De joods-christelijke traditie heeft volgens Metz geen antwoord op deze vraag. In tegenstelling: deze vraag, of aanklacht, of schreeuw wordt gericht aan God. [...]

Verbinding met mensen over de breuklijnen in de samenleving, betekent verbinden met mensen in gemarginaliseerde situaties. Hen blijven zien is een vorm van mystiek van geopende ogen. Dat wil zeggen hen te willen zien als personen die zijn ingebed in God. Mensen willen zien als ingebed in God is niet een vrome manier om over mensen te spreken; integendeel. Als die mensen in hun wesen worden gezien - inclusief de uitzichtloosheid - dan ontstaat juist een vraag, een aanklacht, of een schreeuw: Hoe moeten we deze mens dan zien in het licht van Gods wesen? Zo'n manier van zien houdt de eschatologische spanning van het evangelie vast.

Slot

Concluderend: Hoe kunnen kerken het verschil maken in onze maatschappij? Door mensen over de breuklijnen heen te willen zien, voorbij de eigen verwachtingen en doelstellingen. Deze manier van zien reikt verder dan de eigen verwachtingen, die ook in kerken - vaak impliciet - bestaan: als kerken zichtbaar willen zijn in de samenleving dan zien zij bewoners al snel als een object van diakonie, of als een 'doelgroep' van missionair pionieren. Theologisch is echter cruciaal om te willen zien wat er in bewoners omgaat.

Die manier van zien is een vorm van spiritualiteit. Voor bewoners is dat een iconische blik, die hen de mogelijkheid opent opnieuw te gaan verlangen. Voor beroepskrachten is dat een mystiek van geopende ogen, die het uithoudt met onrecht en lijden, en zich verzet tegen dehumanisering. Deze spiritualiteit ligt in het hart van de psalmen en evangeliën.

Zo kan tussen bewoners en beroepskrachten een nieuw 'wij' ontstaan, voorbij de breuklijnen van de 'samenleving'. Een 'wij' dat wederkerig wordt gedragen door de levenswijsheid en kwaliteiten van bezoekers van inloophuizen en mensen zonder dak- en thuis én van mensen uit kerken. Ze kunnen zij elkaar meer zien in hun bijzonderheid. Zo komen mensen oog in oog te staan.